

כמה דיאלקטים. דוברי הדיאלקטים האלה כולם הבינו את הדיאלקטים האחרים בדרגות שונות, ומסתבר שכרוב מקרים כלי קשיים רבים. ממה שניתן ללמוד מהעדות המצומצמת שבידינו, המצב היה קרוב למצב של כמה שפות של היום (אנגלית, גרמנית, ערבית וכיו"ב) שיש להן דיאלקטים שונים. בין הדיאלקטים יש הבדלים, לפעמים קטנים ולפעמים גדולים, בתורת ההגה, בתורת הצורות, בתחביר, ובאוצר המלים, אבל בדרך כלל אין בעיות רציניות בתקשורת. וכך היה כנראה בכנענית העתיקה.

בהתאם לכך מעדיפים כראשית שנות ה-90 כלשנים לדבר על רצף דיאלקטי של הכנענית. ו"ר גאר עשה עבודה חשובה ביותר בחיזומוס זה. הוא אסף ורשם את כל הנתונים הלשוניים שאפשר ללקט מן הכתובות הכנעניות (וגם הארמיות) משנות 1000-586 לפסה"ג, והישווה את כל האלמנטים המחברים את הדיאלקטים השונים ומבדילים ביניהם. מסקנתו היתה שבכנענית יש רצף דיאלקטי זה: פניקית - עמונית - אדומית - עברית - מואבית - דיר עלא. בעצם אין גאר מסכים כי שפת הכתובת בדיר עלא היא כנענית, אבל לאור השוואותיו צריך לכלול אותה במסגרת השפה הכנענית. אין בידינו חומר אדומי רב, כך שהעמדתה של האדומית במשך דיאלקטי זה אינה מוחלטת. ככל שדיאלקט אחד קרוב לדיאלקט אחר ברצף, גדולה יכולתם של דוברי שני הדיאלקטים להבין זה את זה. פירוש הדבר שדוברי עברית יכלו להתקשר בקלות רבה יותר עם דוברי מואבית ולדוברי אדומית, וכקושי רב יותר יחסית עם דוברי פניקית.

לחמונה זו יש להכניס תוצאות של מחקרים חדשים בשאלה של דיאלקטים אזוריים בעברית במיוחד. גאר הכיר את ההבדלים בין עברית צפונית לעברית דרומית. אולם, מפני שהגביל את העדות לעברית הכתובות (ולא כלל את עדות העברית המקראית), ומפני שרוב הכתובות נמצאות בדרום, ביהודה, הוא תיאר את העברית בדרך כלל כעברית יהודאית. לאור הערות האפיגרפיות, נכון שהעברית רחוקה יחסית מן הפניקית. אבל אם מביאים בחשבון את העדות השלמה יותר מן המקרא, מתקבלת תמונה אחרת.

כשנים האחרונות חקר ג'א רנדסבורג את הדיאלקטים האזוריים של העברית. הוא זיהה חלקים רבים מן המקרא (בערך 20%) שבהם הצטברו תכונות עבריות לא-רגילות הקרובות יותר לפניקית ולארמית, כגון בסיפורי השופטים הצפוניים, בדברי הימים של מלכי ישראל, במזמורים מסוימים בתהילים, בשיר השירים, בקהלת, וכו'. לדיאלקט הזה הוא קרא עברית ישראלית, לעומת עברית יהודאית שהיא הסטנדרטית במקרא. לאור מחקריו מדייק יותר לדבר על שני דיאלקטים עיקריים של העברית. יתר על כן, מסתבר שלעברית הישראלית היו תת-דיאלקטים שונים (הגלעדי, השומרוני, הגלילי), אבל בדרך כלל אין בידינו חומר שדי בו כדי להבחין בין כולם. עדיין אפשר להניח שהעברית הגלעדית היתה קרובה מאוד לפניקית, כך שהתמונה שצייר גאר דורשת התאמות. אין ספק שהעברית היהודאית היתה קרובה לאדומית ולמואבית, אבל דיאלקטים אחרים של העברית צריכים להימצא במקומות אחרים על קו הרצף.

בעבודה אחרת העלה רנדסבורג את הסברה שלעברית העתיקה היתה דיגלוסיה. במאות מקרים במקרא אנו מוצאים סטיות מן הדקדוק הסטנדרטי, המוסכרות לא לפי העיקרון של דיאלקטים אזוריים אלא לפי התיאוריה שהן נובעות מן הניב הנהוג בדיבור. לעיתים קרובות תואמות סטיות אלו צורות של לשון המשנה, שכבר מזמן הסכימו כלשנים שהיא הלשון המדוברת של התקופה הכתובת-מקראית; לעיתים הן תואמות תופעות מוכרות מהעברית המדוברת אבל לא מהעברית הקלסית. התמונה הצומחת מהעדות הזאת היא שבחוקפה המקראית וגם בתקופה הבת-מקראית היו לעברית שני ניבים שונים, אחד לחיבור ואחד לדיבור. ומזמן לזמן השפיעה הלשון המדוברת של המחבר על לשונו הנכתבת וכך חדרו לחיבורו תכונות הניב הנהוג בדיבור. מחמת מחסור בעדויות העומדות לרשותנו איננו יכולים לדעת אם מצב דומה קיים גם בדיאלקטים כנעניים אחרים.

בחפירות מאוחרות יותר המשיכו הארכיאולוגים למצוא חומר אפיגרפי השופך אור על הכנענית. החשוב במימצאים אלה הוא אחד הקטנים בהם. בשנת 1984 נמצאה בתל אל-עומירי בירדן טביעת חותם עמונית מן המאה ה-VI לפסה"ג ועליה המלים "למלכמאור עבד

פרסית עתיקה. הפרסית העתיקה היא שפה הודו-אירופית מהענף האירני הדרום-מערבי. דיכרו בה בדרום-מערב איראן (פארסה = Persis) והיא נכתבה בכתב יתדות מפושט מאוד (למעשה אלפבית), שהומצא, ככל הנראה, במיוחד לצרכיה. כל הטקסטים שהגיעו לידינו הם כתובות מלכותיות מונומנטאליות, למעט חותמות מעטות וכתובות הקדשה קצרות על חפצים ממתכות יקרות. חומר לקסיקלי ואונומסטי פרסי-עתיק משוקע בעיקר בתעתיקים עילמיים. כל התיעוד, הישיר והעקיף, הוא מהתקופה האח'מנית (למעשה מפרק זמן של פחות ממאתיים שנה). הפרסית שייכת לשלב הקדום של השפות ההודו-אירניות. היא בעלת כמה קווים פונולוגיים ייחודיים שהורשה לממשיכתה (אם כי לא בהכרח הישירה), הפרסית הכינענית. נשמרו בה, בדרך כלל, היחסות והמערכת העתיקה של נטיות הפועל, אבל בכתובותיה המאוחרות ביותר ניכרת התערערות היחסות והמערכת העתיקה בכיוון של התפתחות לקראת שלב של פרסית-בינונית.

לקריאה נוספת

Kent, R.G., *Old Persian Grammar, Texts, Lexikon*, New Haven, 1953.

עילמית. שפה שדוברה בדרום רמת איראן. לעילמית הכתובה ארבעה שלבים. העתיקה - 2400 עד 1400 לפסה"ג בערך (בתחילה טקסטים רבים בכתב היירוגליפי מיוחד שלא פוענח, מעט מאוד טקסטים בכתב יתדות מסופוטאמי רגיל, תעתיקים רבים של שמות ומלים עילמיות בשומרית ובאכדית); העילמית הבינונית - בערך עד 1000 לפסה"ג; החדשה - בערך עד 550 לפסה"ג; והאכמנית המלכותית - בערך עד 400 לפסה"ג. שלוש האחרונות כתובות בכתב יתדות מפושט ומיוחד לעילמית. האונומסטיקון העילמי מתועד עד ראשית הספירה הנוצרית, וייתכן שדיברו בשפה זו כבר בתקופה הפרתית. המפתח להבנת העילמית הוא שלבה האחרון הכולל קורפוס ניכר של נוסחאות עם מקבילות בפרסית עתיקה ואכדית, ואת כולן ניתן להבינו באופן כללי.

העילמית היא שפה מבודדת; שיוכה לקבוצת הלשוניות הדרוידיות עדיין טעון הוכחה. התייעוד בכללותו אינו מבוטל, אך חלק גדול מהלקסיקון העילמי אינו מובן, ועניינים רבים במורפולוגיה ובתחביר אינם מחוורים.

מניחים שההבדל בין עיצורים קוליים אינו בהכרח פונמטי. כללית, אין הבחנה ברורה בין שם עצם לשם תואר. מניחים שלפועל היתה רק נטייה אחת. שאר הנטיות הן של קטגוריות שמניות (שתיים אחרות מקורן בצורות של שמות פעולה-פרטיקפיה - והרביעית ממקור של גזע פעיל). בכינויים מסוימים קיימת הבחנה בין חי ורומם. כן רווח השימוש בפוסטפוזיציות. לדעת וילהלם, אין העילמית מטפוס השפות הארגטיביות.

לקריאה נוספת

E. Reiner, *The Elamite Language*. In A. Kammenhuber (ed.), *Altkleinasiatische Sprachen Handbuch der Orientalistik 1/2/2* Leiden, 1969, 54-118; F. Grillob-Susini, *Elements de grammaire elamite*, Paris, 1987; G. Wilhelm, "Ist das elamische eine Ergativsprache?" *Archaeologische Mitteilungen aus Iran 11* (1978), 7-12.

הכנענית כאלף הראשון לפסה"ג. כשנים האחרונות היו כמה התפתחויות חשובות במחקר השפה הכנענית: בזהות הדיאלקט של כתובת דיר עלא; ברצף הדיאלקטי (Dialect Continuum) של הכנענית; בשאלה של דיאלקטים אזוריים ושל העברית במיוחד; בעניין של דיגלוסיה בעברית, ובתגלית העיצור ת' (θ) בעמונית ובגלעדית.

בשנת 1967 מצאו ארכיאולוגים הולנדים בתל דיר עלא (טוכות המקראית?) בצד העבר-ירדני של עמק הירדן כתובת ארוכה שנוכר בה הנביא כלעם בר בער. יי הופטייזר פירסם כתובת זו בשנת 1975 והיה לשונה כארמית. מאז התנגדו כלשנים אחדים, במיוחד ח"י גרינפילד, לזיהוי הזה ובמקום זאת טענו כי לשון דיר עלא היא דיאלקט כנעני. מסקנה זו מקובלת היום. מוצאים בכתובת דיר עלא הרכה יותר אלמנטים הקשורים לכנענית מאשר לארמית - בנין נפעל, למשל, ו"ו ההיפוך, המקור הנסמך לרעת, הציווי לכו, השורש ראה, והשורש דבר (במשמעות אמר [בארמית רק במשמעות הנהיג]).

בעבר דיכרו כלשנים על השפות הכנעניות (ברבים), אבל לאחרונה הגיעו למסקנה שיותר מדויק לדבר על השפה הכנענית (ביחיד), שיש לה

איננו רב, אך הן שייכות לאוצר המלים הבסיסי. את הקירבה של לשונות אלו גילה כבר כתחילת המאה XIX ר. לפסיס, שמצא כי במיבנה הלשון המצרית יש דמיון רב ללשונות שמיות. ל. רייניש וק. קיינהוף תרמו רבות להבנת הקשר בין לשונות מסוימות של אפריקה (כושיות, אומוטיות, צ'אדיות, ברבריות) לבין המצרית והלשונות השמיות. בימינו הקירבה הגנטית בין הלשונות הש"ח אינה מוטלת בספק.

רייניש (1909) וכהן (1947) הגיחו יסוד איתן לחקר משווה של לשונות ש"ח. אך במשך שנים רבות לא היה המשך לעבודתם, שכן רוב הלשונות הכושיות, הצ'אדיות והאומוטיות לא היו ידועות במידה מספקת. בשנות ה-70 קיבל חקר הלשונות הללו תנופה, וכעת יש ברשות המדענים תיאורי שפות רבות וכן מחקרים משונים ונסיונות לשחזר את לשון האם של הענפים השונים: כושית (דולגופולסקי, פלאק, אָהרט), צ'אדית (ניימן, יונגרייטמיר).

ניסיון כולל של תיאור לשונות אלו עשה דֶאָקוֹנוֹב (1988); בנושאים ספציפיים עסקו הורג', דולגופולסקי, פויגט. ניסיון לחבר מילון שמר-חמי משווה (שעשתה קבוצת חוקרים במוסקווה כתחילת שנות ה-80) לא עלה יפה החוקרים עצמם הפסיקו את הופעתו של המילון אחרי פירסום החלק השלישי. בר.פ.

לקריאה נוספת

G.R. Castellino, *The Accadian Personal Pronouns and Verbal System in the Light of Semitic and Hamitic*, Leiden, 1962; M. Cohen, *Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique*, Paris 1947; I.M. Diakonoff, *Afraslan Languages*, Moscow, 1988; C.T. Hodge, *Afroasiatic: An Overview*, in Hodge (ed.), *Afroasiatic: a Survey*, The Hague-Paris, Mouton, 1971; H.J.Sasse, "Case in Cushitic, Semitic and Berber", in Bynon (ed.) *Current Progress in Afro-asiatic Linguistics*, Amsterdam, 1984.

ש"ץ-אופנהיימר, רבקה (1992-1927). מהבולטים בחוקרי ספרות הקבלה והחסידות מן האסכולה של גרשם שלום כהוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים. נולדה בפולין, גדלה בריו דה זניירו בברזיל וב-1935 עלתה לארץ. למדה בבית המדרש למורים בבית הכרם, שירתה בליווי שירת לשפלה במלחמת השחרור וכראשית שנות ה-50 החלה את לימודיה באוניברסיטה העברית. בשנת 1966 קיבלה תואר דוקטור על מחקרה יסודות קוויאסיסטים במחשבה החסידית במאה ה-XVIII, בהדרכת פרופ' ג' שלום. משנת 1967 למדה כהוג למחשבת ישראל שבמכון למדעי היהדות ואף כיהנה כראש החוג. ב-1971 נתמנתה לפרופ' חבר, ב-1982 קיבלה מינוי לקתדרה ע"ש אדמונטון למיסטיקה יהודית ונתמנתה לפרופ' מן המניין למיסטיקה יהודית. ב-1976 הוענק לה פרס קוגל לחוכמת ישראל וב-1978 "אות השלשים" מטעם מועצת אירגוני נשים בישראל על הישגיה במדעי היהדות.

במחקרה המשיכה את דרכו ההיסטורית-פילולוגית של שלום בחקר הקבלה, המשיחיות והחסידות ופיתחה את תורתו במקורות ובשארירות. היא יישמה דרך זו בפענוח מקורותיהם הרוחניים של הזרמים השונים במחשבה המיסטית מן המאה ה-XVI עד ימינו ודנה בפירוט בניתוח משמעותה המשתנה של המחשבה הקבלית, השבתאית, המשיחית והחסידית ובהגדרת מאפייניה המיסטיים בגילויים ההיסטוריים. מתקריה עוסקים במחשבה החסידית לזרמיה השונים, במחשבה השבתאית ושלוחותיה, בתורת רמ"ק והאר"י, בהגותם של המהר"ל מפראג ושל רמח"ל, במחשבת הרב קוק ובטיפולוגיה של הרעיון המשיחי. בכל מחקרה חיפשה אחר היסודות העיוניים שהשפיעו על המחשבה היהודית לדורותיה ותרם אחרי האיריאליים המיסטיים שהנחו את התמורות האידיאלוגיות המכריעות בהיסטוריה היהודית. היא עמדה במחקרה על משמעותם של הרעיונות המיסטיים בגילוייהם השמרניים והאנרכיסטיים ובהנה את מהותן של התמורות בלשון המיסטית ובעולם המושגים הקבלי, השבתאי והחסיד, כפי שהשתקפו בניסוח הרעיונות, בהנהגה הדתית ובעיצוב דפוסייה של ההגות הרוחנית במחשבה היהודית לדורותיה.

ספריה הם: החסידות כמיסטיקה (תשכ"ח); מהרורה מדעית מבוארת של Mysticism ספרו של ר' רב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב (תשל"ו); - מחקרה יציינו: למהותו של הצדיק בחסידות (1993) *as Quietism*. עיונים בתורת הצדיק של ר' אלימלך מליזנסק (מולד יח תש"ך); אדם

בעלישע". לרעת רוב החוקרים בעלישע הוא המלך העמוני בעלים המופיע בירמיהו מ, יד. ההסבר להבדל בין הש ככתובת לס שבמקרא (איבור הע בצורת השם בעלים הוא עניין אחר) הוא בכך שהעמונית שמרה על העיצור ת' (θ), השורש הפרוטו-שמי של ישע הוא ית'ע. לא היתה כאלפבית הכנעני אות לסימול העיצור ת', לכן כתבו ש כמו בעלישע. כשיהודאים השתדלו לבטא ת', הם אמרו ס [s] וכתבו סמך. אותו הסבר מתאים למקרה השבולת שבשופטים יב, ו. הגלעדים בקשו מאנשי אפרים לבטא "שבולת", בעצם ת'בולת עם ת' (אנחנו מניחים שהמלה הפרוטו-שמית ת'בולת במשמעות זרם, נחל היא עם העיצור ת'). אנשי אפרים לא יכלו לבטא את המלה כראוי ובמקום זאת ביטאו "סבולת" כס'. משני המקרים האלה אנתנו באים לידי מסקנה שהדיאלקטים הכנעניים העבר-ירדנים (עמונית, גלעדית, ואולי גם אחרים) שמרו על העיצור ת'. מתעוררת שאלה אם היו עוד עיצורים פרוטו-שמיים, למשל ד' (d), שנשמרו בדיאלקטים כנעניים? תגליות עתידיות אולי יעזרו לנו למצוא תשובה לשאלה. ג.א.ר.

לקריאה נוספת

J. C. Greenfield, "Philological Observations on the Deir 'Alla Inscription", in J. Hoftijzer and G. van der Kooij, eds., *Balaam Text from Deir 'Alla re-evaluated*, 1991; W. E. Garr, *Dialect Geography of Syria-Palestine, 1000-586 B.C.E.*, 1985; G.A. Rendsburg, *Linguistic Evidence for the Northern Origin of Selected Psalms*, 1990; G.A. Rendsburg, *the Ammonite Phoneme /ʔ/*, BASOR 269, 1988.

לשונות שמיות-חמיות. משפחת הלשונות השמיות-חמיות כוללת 6 ענפים: לשונות שמיות, פרָבְריות, צ'אדיות, כושיות, אומוטיות והענף המצרי. לעיתים נקראת המשפחה לשונות אפרו-אסיניות, משום שהמלה חמיות יוצרת רושם מוטעה כאילו השפות הלא-שמיות של המשפחה מהוות קבוצה אחת, וגם משום שזו משפחה יחידה שלשונותיה מרוברות הן באסיה הן באפריקה.

לשונות שמיות. ר' במקומות מתאימים.

הלשונות הברבריות השונות מרוברות בצפון אפריקה מערבה ממצרים. העיקריות הן קבילית באלג'יריה, תַמְזִיגַת ושילח כמרוקו (אחד הדיאלקטים של שילח היה שגור כפי יהודי אטלס הגרים כעת בארץ), טוֹאֶרְגַּ (תַמְשֶׁק) בסהרה (דרום אלג'יריה, ניז'ר). לענף זה השתייכו גם הלשון הקדומה של לוב (שעליה אנו יודעים) אך מעט מן הכתובות הנומקידיות) וכנראה גם לשון גוֹאֶנְצִיָה (שפתם המתה של התושבים המקוריים של האיים הקנאריים, שנשתמרה ברישומים מן המאות ה-XIV עד ה-XVII).

על הענף הצ'אדי נמנות 130 לשונות בניגריה ניז'ר, צ'אד, קאמרון. הן נחלקות ל-4 קבוצות: מזרחית, מערבית, מֶסָה, פִּירִי־מֶנְדֶּה. הלשון הידועה ביותר היא הַאֹסָה שמספר דובריה מגיע ל-20-30 מיליון. בכל אחת משאר הלשונות מדברים כמה אלפים או עשרות אלפים.

הלשונות הכושיות נפרצות באתיופיה, סודאן, אריתריאה, ג'יבוטי, סומליה, צפון קניה, והקבוצה הדרומית - במרכז טנזאניה. הן נחלקות לקבוצות: הצפונית (לשון בֶּנְזָא בדרום סודאן ואריתריאה), המרכזית (דיאלקטים שונים של לשון אַנְזָאו; לשון קְוֶאֶרְה מקבוצה זו היתה עד לתחילת מאה זו לשונם של יהודי אתיופיה, אולם כעת רובם ככולם החליפו את השפה לאַמְהַרִית או לַתִּיגֵרִינִיה - הלשונות השמיות של אתיופיה); המזרחית (אֹרֹמֹ או גְאֶלָה, טֹמְאֶלִי, עֶפֶר, סִיֶּקְאֶמו ועוד); והדרומית (אִיֶּרְקו, בֹּוּרִינְגָה, אֶלְגֶּוֹה). הלשונות הגדולות מבחינה מספרית הן אורומו - עד 12 מיליון דוברים, טומאלי - 5 מיליון. הלשונות האומוטיות (שנחשבו עד לסוף שנות ה-60 לקבוצה מערבית של הענף הכושי) מדוברות כדרום-מערב של אתיופיה. בענף הזה יש כ-20 לשונות, רובן קטנות, אך אחת מהן (וולמו) מונה כמיליון דוברים.

הענף המצרי. לענף זה השתייכו רק השפה המצרית העתיקה והקופטית, המהווה שלב אחרון בהתפתחותה של המצרית. אין בענף זה היום שום לשון חיה. בחקר הלשונות הש"ח יש למצרית חשיבות מיוחדת מפני שזוהי הלשון היחידה במשפחה, נוסף על שפות שמיות, שיש לה תיעוד רב החל מתקופה קדומה מאוד ועד לימי הביניים.

הקירבה בין כל 6 הענפים של הלשונות הש"ח מתבטאת בעיקר כמיבנה, במערכת הכינויים ובצורות רבים; מספר המלים המשותפות

/t

/d

/R

/ph

/T

האנציקלופדיה העברית

בללית, יהודית וארצישראלית

כרך מילואים ג



ספרית פועלים
תל-אביב

חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ
ירושלים - תשנ"ה -

ENCYCLOPAEDIA HEBRAICA

OLIN
Ref
AE
30
E61 (+)
Suppl. 3



מיסודם של ברכה ומאיר פלאי ז"ל ובנם אלכסנדר

נשיא הכבוד:
עזר וייצמן - נשיא המדינה

אין לצלם, להעתיק ולעשות כל שימוש מסחרי
מבלי לקבל אישור בכתב מאת הוצאת
ספרית פועלים בע"מ, רחוב חומה ומגדל 2
תל אביב טל: 03-376845

©
כל הזכויות שמורות
ALL RIGHTS RESERVED
PRINTED IN ISRAEL

הפקה: ע.ג.ת.ש. בע"מ
סדר, עימוד: פרימה-פרינט, ירושלים
הפרדת צבעים: ארט-פלוס; לוחות ודפוס: דפוס חמר בע"מ, ירושלים
האחרת-כתיב, הגהות ומפתח שמות ועניינים: עמי צוברי, ענת ותמר רולף
מפות ואיורים: מנחם אגוזי, רמת השרון